

Om oregistrerade fornminnen på Skäggenäs

Bakgrund

Skäggenäs är ett fornminnesfattigt område. Om man tittar på Riksantikvarieämbetets hemsida, "fornsök", så kan man se att det egentligen bara finns några rösen, och ett antal fossila åkrar.¹ Hur kan detta komma sig? Är det så att det har bött väldigt få människor här sedan isen drog sig tillbaka, eller är det kanske bara så att det finns okända fornminnen som inte blivit registrerade av vederbörande myndigheter?

Kanske är det faktiskt på det viset, att båda sakerna gäller, d.v.s. att det periodvis har varit väldigt glest befolkat här, men också att det finns åtskilliga fornminnen som ännu inte registrerats.

Jag har ägnat en hel del tid under det här året åt att strosa runt i skogen norr om Revsudden, och jag tror att jag har hittat flera intressanta fornminnen. Min teori är att det jag hittat är rester av en bronsålderskultur, och det baserar jag på att de enda (hittills) kända fornminnena, är rösen från bronsåldern.² I övrigt är Skäggenäs helt tomt på registrerade fornminnen från andra tidsepoker. Det är ganska ovanligt. I de flesta fornminnesrika områden finns det oftast lämningar från åtminstone bronsålder och järnålder i samma trakt, ofta också från stenåldern. Det hänger givetvis samman med att man byggde sina hem där den bästa åkermarken fanns, och den låg ju kvar på samma ställe oavsett att tiden gick, och tidsåldrarna avlöste varandra. Men så alltså inte på Skäggenäs, och jag skall här försöka presentera en förklaring till detta. Denna teori är givetvis helt min egen, och jag är inte arkeolog, så tills vi möjligen fått detta bekräftat av Länsstyrelsen så får det alltså vara en teori som jag står för helt själv. Framtid undersökningar kan eventuellt komma till helt andra slutsatser.

Länsstyrelsen är alltså underrättad om mina fynd, de jag hittade i våras. Sedermera har jag hittat ytterligare några saker, som jag ämnar fylla på den tidigare anmälan med. Vid min första kontakt trodde man från myndighetens sida att det skulle kunna gå att få saken undersökt mot slutet av sommaren, men det har av oklar anledning dragit ut på tiden, så det senaste beskedet jag fått är att man ämnar skicka ut några arkeologer att titta på fynden "under hösten".

Det man kunde tänka sig från länsstyrelsens sida var någon mindre grävning för att fastställa ålder och utbredning av fynden. Eventuellt även en lidarradarkartläggning. Men Länsstyrelsen lovade ingenting bestämt. De ekonomiska ramarna för fornminnesvård förefaller mig vara ytterst begränsade.

Vad är det då jag har hittat?

Fynden

Första gången jag började reflektera över eventuella fornminnen var en dag i våras då jag gick min vanliga promenad norrut längs vägen som går på Littorinavallen. När man kommer några hundra

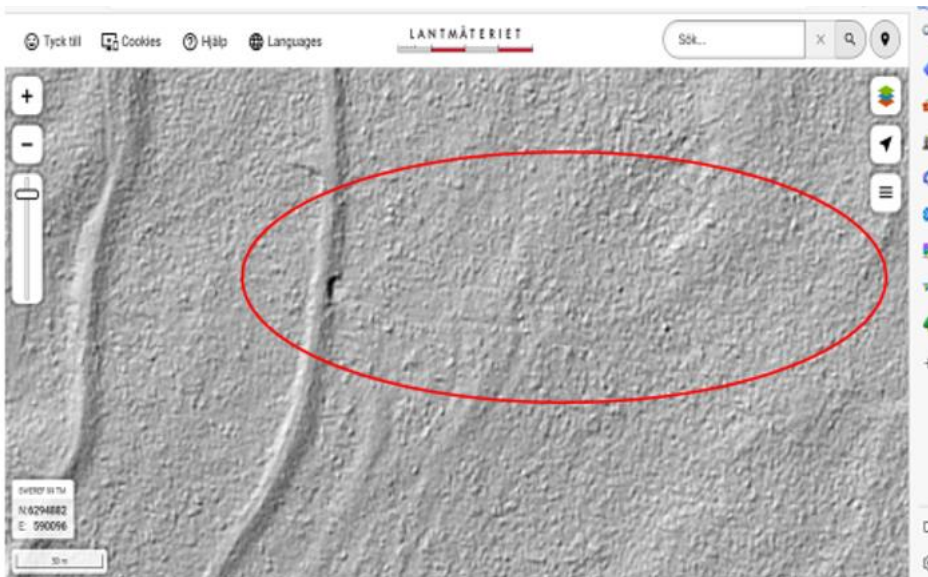
¹ Det arkeologiska fackuttrycket "fossil åker" har ingenting med fossil att göra utan betecknar bara en gammal åker. Den är oftast inte tidsbestämd men ska vara uppenbart stenrensad, och det skall finnas odlingsrösen på den. På Skäggenäs finns det 8 fossila åkrar, varav en dock kan ifrågasättas. Den så kallade Jättefågården ovanför Gubben och Gumman är så vitt jag kan se inte någon gammal åker, utan ett fornminne av någon annan sort. Gissningsvis hänger det ihop med de lämningar jag beskriver.

² Bronsåldern, 1700 f.Kr. – 500 f.Kr.

meter in i skogen, efter Rosendalsvägen och det vederstyggliga kalhygget, så finns det på högra (östra) sidan om vägen en stor grop, drygt 12 meter i diameter. Eftersom det var tidig vår så syntes den ganska tydligt, under somrarna gör vegetationen att man inte noterar den på samma sätt. Nu kan det ju finnas många anledningar till att det finns gropar här och var i skogarna i Sverige. Bönder har tagit grus för att reparera vägarna, man har tagit material för olika byggnadsarbeten, eller man har bränt tjära, för att nu bara nämna några vanliga orsaker. Men den här gropen verkade inte falla in i det vanliga mönstret. Till att börja med så är den ju ganska stor, men framför allt så kan man notera att den verkar vara bearbetad med stor omsorg. Den är nämligen stensatt, något som man aldrig finner i de gropar jag nämnde ovan. Gropväggen mot vägen (alltså Littorinavallen) är stensatt med jämnstora stenar, liksom kanten runt den. Min första slutsats sedan jag konstaterat detta var att det nog måste ha varit en vattengrop. Människor har någon gång i historien grävt den här gropen för att få tillgång till vatten. Vatten är ju ett stort problem på hela Skäggenäs eftersom hela halvön är en enda stor rullstenshö. När det regnar sjunker vattnet bara ner genom gruset och samlas inte i sjöar eller tjärnar som i de flesta andra skogar i Norden. Alltså måste de som en gång bodde här ha gjort sig ett stort besvär med att gräva gropen, och att stensätta den, för att sedan kunna nyttja den till att vattna hästar och boskap, samt naturligtvis för människornas egna behov, inte minst ölbrygging.

Sedan jag konstaterat att vattengropen kunde vara ett tecken på att något ovanligt fanns i området gick jag hem och tittade på "min karta" på nätet, de lager som heter "terrängskuggning" och "bergochdalkarta". Det här är en sorts kartor som skapats med hjälp av någonting som kallas lidarradar. Detta är, namnet till trots, inte någon radar, utan en sorts laserscanning där man tar tusentals flygbilder som man sedan datasammanställer. Det skapas då en kartbild där all vegetation är bortskalad, och markskiktet tydligt framträder. Man kan se små nivåskillnader där gropar, stenar och andra höjdskillnader tydligt syns. Den upplösning som Lantmäteriet tillhandahåller är inte särskilt hög, långt mycket sämre än den arkeologer använder. Men den ger ändå en ganska bra uppfattning om hur markytan ser ut, liksom förekomsten av större stenar, gropar och nivåskillnader.

På bergochdalkartan öster om vattengropen syns tydligt företeelser som inte verkar vara naturliga. Det finns tydliga raka och böjda linjer, och något som ser ut som gropar. Saker som inte inlandsisen skapat. Jag ansåg härmed att det var dags för en närmare besiktning.

Lidarradarbild av området jag beskriver. Den stora vattengropen syns tydligt där den ligger vid vägen som går på Littorinavallen. Öster därom ser man tydliga linjer och annat som definitivt inte skapats av inlandsisen. Jag tolkar dem som forntida vägar och stigar, eller hägnader. Lantmäteriet.

Redan vid mitt första besök noterade jag två saker, nämligen för det första: det finns uppenbara lämningar av mänsklig aktivitet i form av framför allt något som jag tolkar som husgrunder, stensättningar i form av rektanglar om ca 5 x 5 meter, och det finns gott om dem. För det andra: området är för närvarande synnerligen otillgängligt, det har nyligen röjts, d.v.s. man har slyröjt, vilket i den här fasen av skogsvårdscykeln betyder att man kapar större delen av slyet, och låter det ligga kvar för att ruttna så att näringen skall komma den växande skogen till del. Om ca 15 år bör det bli dags för gallring. Den som vill besöka området i dag bör alltså utrusta sig med rejäla, gärna heltäckande, kläder, och stövlar.

Jag har tills vidare tolkat stenrektanglarna som husgrunder. Det är inte alls säkert att det är så. Med den sparsamma information som hittills är tillgänglig skulle lika väl kunna var gravar. Stenar som ligger på rad där bara toppen sticker upp över jorden kan naturligtvis tolkas på en mängd olika sätt.

Området skulle alltså kunna vara ett stort gravfält. Men frågan återstår då, om det finns ett så stort gravfält, var bodde de som använde det?

Här ses en av husgrunderna. Jag har fyllt i de uppstickande stenarna med gult för tydlighetens skull. Hela grunden kan likaväl var en grav, eller så kan det vara en husgrund med en grav i. Den runda stensamlingen inne i huset skulle då vara en grav, som gjorts efter det att huset övergivits. Bronsålderns begravningsseder är inte lätta för vår tid att förstå. Föreställningar om livet efter detta kombinerades ofta med förfäderskult där graven skulle vara synlig för att markera uråldrig äganderätt till den gård eller större område man ansåg sig äga. Även de stora rösen är ett uttryck för detta. Foto Olle Madebrink.

Varför bronsåldern

Min teori om de här fornminnesfynden är alltså att de är de enda resterna av en tämligen omfattande bronsåldersbebyggelse kring Revsudden. Vad baserar jag då detta antagande på? Jo framför allt två saker.

1 Att hela detta samhälle är helt okänt, både av arkeologin och allmänheten. Om det hade varit ett yngre samhälle, till exempel från vikingatid eller romersk järnålder så borde det ha varit känt på ett eller annat sätt. Det borde finnas mera påtagliga och kända lämningar, och det borde ha haft ett namn. Från medeltiden känner vi till många ödegårdar som övergavs under pesten, men de har i allmänhet ändå ett namn, de har varit kända. Samma sak gäller samhällen från förkristen tid, trots att vi inte har några skriftliga källor om dem. Ofta har de teofora³ namn, som t.ex. Torshamn eller Frövik, vilket innebär att de funnits innan kristendomen kom till vårt land. Detta betyder alltså att det förmodade bronsålderssamhället måste ha existerat och övergivits för mycket länge sedan, så länge sedan att alltså även namnet har glömts bort. Men det måste också därmed betyda att det har legat öde under lång tid. Ortnamn har ju en förmåga att leva vidare mycket länge om de används, oavsett religion och samhällsskick.

³ Ordet teofor är ett ord som arkeologer ofta använder. Det betyder att ornamnet innehåller ett gudanamn, och brukar tas som ett tecken på att platsen ifråga använts som en religiös samlingsplats för olika ceremonier som offer eller initiationsriter.

2 Att de enda kända fornminnena på Skäggenäs är just från bronsåldern. De stora rösen är typiska bronsåldersrösen, och man har ju också hittat några enstaka föremål där, just från denna tid. Det måste ha funnits ganska gott om folk för att bygga rösen, och då bör de ju ha bott relativt nära.

Bronsdolk från röset L 1956-3785. Den är daterad till 1300 – 600 f. Kr. Foto Statens Historiska Museum

Varför övergavs samhället?

Att det inte finns några fornminnen från senare tid här kan ju verka ganska förbryllande, det bör ju innebära att det inte heller fanns särskilt många människor här efter bronsåldern. Jag tror dock att det kan finnas en ganska rimlig förklaring till detta, nämligen Skäggenäs utsatta position vid en stor farled.

Under bronsåldern när förhållandena var stabila och samhället förhållandevis fredligt så behövde man inte frukta överfall av grannar eller andra opålitliga människor.

Bronsåldern var alltså, åtminstone i Skandinavien, en förhållandevis fredlig tid.⁴ Orsaken till detta var paradoxalt nog att bronset, och handeln med detta, gjorde att det skapades några ganska stora riken i landet. Bronsen var en dyrbar och åtråvärd vara som krävde säkra handelsvägar, och den som kunde skaffa sig kontroll över denna viktiga handel hade också möjlighet att bygga upp större och mer omfattande riken, där lugn och ro var av större värde för makthavarna än olönsamma krig och osämja grannar emellan. Mest kända och undersökta av dessa bronsålderstida kungariket i Sverige är Kiviksriket (googla gärna på Kiviksgraven, vårt största röse från bronsåldern) som omfattade stora delar av Skåne och Blekinge, och Hågariket i Uppland. Hågariket omfattade stora delar av Mälardalen och kom sedermera att följas av olika kungadömen kring Uppsala, och så småningom av det stora Sveariket.

Med järnet kom helt andra tider. Medan bronsen hade krävt långväga transporter från fjärran länder som Wales, Portugal eller Österrike, så kunde järnet produceras i snart sagt varenda bondby. I takt med att järnframställningstekniken spred sig bröts de tidigare stabila rikena upp i mindre delar. Envar sin egen kung tänkte stormännen ute i bygderna, och så uppstod mängder av småriken, med åtföljande osämja och stridigheter som följd. Järnåldern var alltså överlag en oroligare tid, där rätten satt i spjutstängs ände, som de gamla islänningarna uttryckte saken.

Med järnet kom också en helt revolutionerande utveckling av skeppen. Bronsålderns båtar hade varit små och byggda i föga hållbara material. Kostnaden per tonkilometer var oerhört hög, vilket givetvis i hög grad bidrog till att bronsen blev så dyr. Med det förhållandevis billiga järnet blev det nu möjligt att utveckla skeppsbygget. Det klinkbyggda skeppen där järnnitar höll ihop ek- och furuborden blev en omedelbar succé. Nu blev det möjligt även för småkungar att bygga skepp och ta för sig av strandnära rikedomar hos främmande människor, eller med andra ord, det vikingatida beteendet att göra överraskande överfall mot intet ont anande människor blev så småningom vanligt.

Vi vet inte särskilt mycket om förhållandena i Sverige under skiftet mellan bronsålder och järnålder. Tiden 500 f.Kr. till Kr. födelse, kallas arkeologiskt för "förromersk järnålder", och är i mångt och mycket ganska utforskad vad gäller förhållandena i Sverige. Direkta skriftliga källor saknas helt, och intresset för perioden bland arkeologer och historiker har överlag varit ganska lågt.⁵ Detta beror säkert även på att järnets nya roll råkade sammanfalla med flera andra stora förändringar. Den största var kanske en tydlig klimatförändring som skedde mot slutet av bronsåldern.

Under senare delen av bronsåldern blev klimatet kallare, vilket medförde att människorna blev tvungna att anpassa sig till detta. Till exempel måste man ta in boskapen under vintern. En tydlig

⁴ Bronsåldern har under senare tid visat sig vara långt mindre fredlig än vad man tidigare länge trodde. I norra Tyskland upptäcktes 1996 ett stort slagfält vid den lilla bäcken Tollense av en amatörarkeolog. Fortsatta mera professionella undersökningar (som ännu fortsätter) visade att man hittat ett stort slagfält där flera tusen människor kämpat i ett stort slag. Upptäckten orsakade stor förvåning i forskarkretsar eftersom det förutsatte en mycket större organisation av de bronsålderstida samhället än man tidigare trott var möjlig. Bronsåldern visade sig kort sagt inte vara lika primitiv som man tidigare tagit för givet.

I danska torvmossor har man funnit flera stora vapenoffer. Den enda rimliga förklaringen till detta är att man offrat den besegrade sidans erövrade vapen efter slagen, som även de bör ha varit av den större sorten. Huruvida danskarna dragit söderut och där besegrar sina fiender, eller om de försvarat sig mot invaderande stammar söderifrån, är ännu en omdebatterad fråga i arkeologikretsar.

För Sveriges del har man dock inte funnit några motsvarande lämningar. Förvisso är det vanligt att skelett från denna tid har pilspetsar i sig, och att oläka skelettskador såsom inslagna skallben och liknande är vanligt förekommande. Men några stora ansamlingar av stridsskadade människor har inte hittats här.

⁵ Pythea från Marseille (ca 330 f. Kr.), och Tacitus (år 98 e.Kr.) nämner som hastigast de nordiska länderna i sina skrifter, men av Pytheas bok finns bara det första kapitlet kvar, och ingen av dem ger några närmare detaljer om samhällsförhållandena.

förändring av gravskicket märks också. Gravgåvorna som tidigare varit vanliga upphörde nästan helt, och kremering blev den dominerande begravningsformen. Kort sagt, samhället uppvisar alla tecken på fattigdom och social oro jämfört med föregående tidsperioder. Arkeologerna noterade tidigt den här påtagliga förändringen, och till en början tolkade man det som att folk i stor utsträckning helt enkelt hade utvandrat när förhållandena försämrades. Denna uppfattning har sedermera övergivits. Den nuvarande åsikten är att befolkningen möjligen minskade något, men att folk trots allt stannade kvar, om än i en mycket fattigare och osäkrare omgivning.

Det är i detta sammanhang jag tror att vi måste se det bronsålderstida samhället på Revsudden, och dess undergång.

Kalmarsund är som ett stort dike mellan bördiga stränder. På fastlandet ligger Kalmarslätten, och på ölandslandet utgör landremsan väster om landborgen ett tämligen bördigt område. Längs detta dike går den naturliga farled som förbinder södra östersjöområdet med svealandskapen, Gotland, Baltikum och Norrland. Här färdades bronsålderns små fartyg, snarare stora kanoter än fartyg, och fraktade den tidens handelsvaror.⁶

Under bronsålderns fredligare tider kan Skäggenäs ha utgjort en viktig underhållshamn för sjöfarten. Skepp som färdades hade begränsade möjligheter att ta med sig förråd, och inte heller var de lämpliga att övernatta i. De var tvungna att göra strandhugg på nätterna för att vila och fylla på förråd, mat och dryck, samt göra reparationer. Kanske var Skäggenäs en lämplig rastplats och sjöfarten så omfattande att man här delvis kunde leva på att serva förbipasserande handelsmän. För detta ligger ju Skäggenäs mycket bra till, mitt i farleden. Kanske var det också redan då en bra plats att vara lots på. Passagen vid Kalmar är svår och torde i alla tider krävt navigatoriska specialkunskaper för att säkert ta sig förbi.

För övrigt var det nog frågan om två farleder, eller rättare sagt, att farleden delade sig norr om Kalmar. Vid medvind (och därmed medström) och tjänlig väderlek var det givetvis lättast att ta den östra leden, i själva sundet. Vid sämre förhållanden tog man vägen över Drag där man drog skeppen över näset. Ett säkert tecken på detta är att ett av Skäggenäs fyra återstående bronsåldersrösen ligger här, den så kallade Skägges hög. Rösen från den här tiden ligger generellt vid vattenstråk som var trafikerade under bronsåldern, och de byggdes för att synas från sjön.

Men, med de sämre och osäkrare tiderna vid övergången mellan bronsålder och tidig järnålder blev det förmodligen alltför osäkert att bo på halvön. Utan vidare forskning går det knappast att ange någon direkt anledning till att folk lämnade området. Eventuella framtida undersökningar kommer kanske kunna ge svar på frågan. Det är ju också långt ifrån säkert att hela Skäggenäs avfolkades. Det är ju fullt möjligt att det bara var de strandnära invånarna som flyttade, medan de som bodde på gårdarna längre in förblev sittande vid sina åkrar.

Personligen skulle jag tro att det som vanligt var så att flera saker samverkade. Den nya teknologin med nya stora klinkbyggda skepp som inte behövde repareras lika ofta förändrade helt förutsättningarna för hur folk i större omfattning kunde röra sig runt kusterna. Skeppen kunde ta större laster, och tillät även i någon mån övernattnings. Kanske blev de små åkerlapparna på

⁶ Vi vet egentligen väldigt lite om bronsålderns skepp och båtar. Ett enda har hittats i ett sådant skick att det kunnat rekonstrueras. Det är Hjortspringsbåten som återfanns i en dansk torvmosse, och som stämmer väl överens med de välkända bilderna på hållristningarna. Rekonstruktioner av sådana båtar har visat att de är mera sjövärdiga än man kan tro när man ser dem, men att de, föga överraskande, inte är särskilt lastdryga. De anses i första hand varit stridskanoter, gjorda för snabba ruscher. Om eventuella andra skeppstyper i Östersjön vet vi föga. Det kan naturligtvis ha funnits andra sorters båtar som var mera konstruerade för frakt, men om dem vet vi absolut ingenting.

Skäggenäs otillräckliga när förtjänsterna från skeppsservicen sinade, eller kanske var det så att det allmänt blev alltför osäkert att bo kustnära när skepp med arga unga män på jakt efter snabba rikedomar blev vanligt förekommande i Östersjön.

Oktober 2023

Olle Madebrink